

Заячівський могильник на Вінниччині

1967 р. під час господарських робіт на садибі жителя с. Заячівки (тепер с. Клекотини) Шаргородського району Вінницької області А. Таранця випадково було розкопано три поховання, які, за повідомленням власника садиби, супроводжувались глиняним посудом і металевими речами. Всі три поховання з частиною інвентаря були перенесені на місцеве кладовище.

У Вінницький обласний краєзнавчий музей надійшли дві арбалетні бронзові фібули (рис. 1, 7, 8), оббивка скриньки і вісім глиняних посудин. Серед них — дві сірі тонкостінні гончарні мисочки; перша висотою 4,2 см, діаметром 12 см (рис. 1, 2), друга — відповідно 3,6 см та 10,5 см (рис. 1, 3); піддон чітко виражений, поверхня лощена й ріфлена. Є також маленький з відбитою шийкою сірий глечик (рис. 1, 4), два сіроглиняних гончарних кубки. Перший (рис. 1, 10) висотою 4,5 см, діаметром 6,3 см; другий з підлощеною поверхнею, його висота становить 4,7 см, діаметр — 5,8 см, збоку у дні пробита дірочка. Ці кубки досить схожі на скляні посудини з Косанівського могильника¹.

Чи не найбільш цікавими із заячівських знахідок є останні три посудини. Перша — це гончарна, сірого кольору, лощена тривуха ваза чи посудина на високому конічному пустотілому піддоні подібна до сітули (рис. 1, 1). Висота її дорівнює 23 см, діаметр шийки разом з вінцями — 18 см; ваза пошкоджена під час земляних робіт — відбите одне вуха. Другий виріб — ліпний з шорсткою поверхнею горщик, прикрашений чотирма виступами — наліпами. Колір сірувато-темний до чорного, біля вінець стінки підлощені. Висота горщика становить 13 см, діаметр шийки — 10,2 см, дна — 7,4 см (рис. 1, 5). Третя посудина — миска, що має діаметр 16 см і висоту 5 см, виготовлена на гончарному крузі з добре відмуленої глини рожевого кольору (рис. 1, 6). Стінки завтовшки всього 3—4 мм; вінця сильно відігнуті, плічка різко виражені, округлі.

Заячівська ваза на піддоні унікальна для черняхівської культури, але синхронною з нею може бути ліпна посудина на піддоні з могильника Дитиничі². Що ж до горщика з наліпами на стінках, то така орнаментация типова для черняхівських пам'яток Південного Бугу і лівого берега Середнього Дністра. Зокрема кілька посудин з подібним орнаментом виявлено Н. М. Кравченко на Косанівському могильнику³.

За 200 м на південний захід від Заячівського могильника виявлені залишки черняхівського селища, очевидно, одночасного з останнім. Тут знайдена монета Александра Севера, яку місцевий краєзнавець К. А. Манятовський передав автору. Монета, виготовлена з низькопробного срібла, являє собою «варварське» наслідування римського денарія.

Найближча периферія пам'ятки за черняхівської доби була заселена досить густо, про це свідчать залишки ще одного селища поблизу с. Слободи Мурафської в урочищі Сінокос. Топографічно могильник розташований вище поселення і займає частину високої ділянки плато над долиною р. Клекотинка, невеликої лівої притоки р. Мурафи, що впадає в Дністер. Розкопки на площі 132 м² були зосереджені на вільному від будівель місці на перехресті доріг (рис. 2). Очевидно, ця частина могильника є центральною, бо по обидва боки розкопаної площі в садибах місцевих жителів у різний час було випадково знайдено кілька поховань.

¹ Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, стор. 132, табл. XVII, рис. 1—2.

² М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 3. К., 1961, стор. 99, рис. 7—4.

³ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 9, рис. 7, 12; рис. 8, 3, 4.

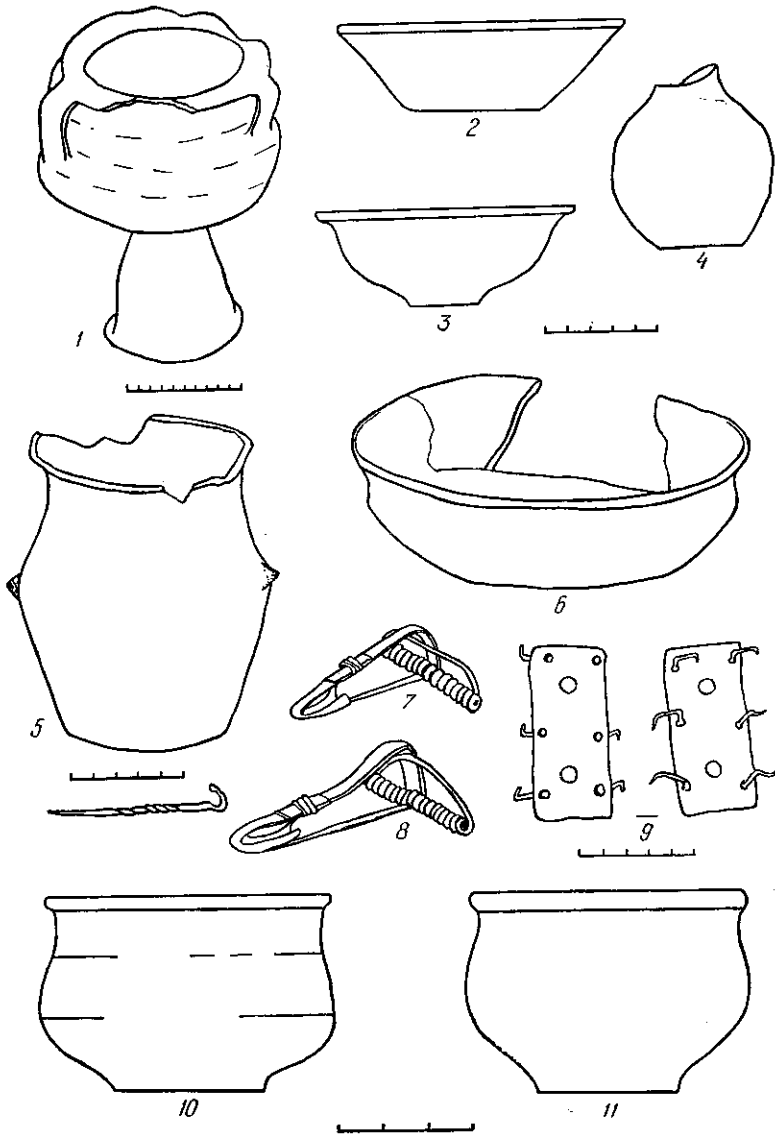

Рис. 1. Черняхівський могильник Заячівка. Речі, знайдені під час господарських робіт (1—11).

Отже, враховуючи відстань між крайніми похованнями, виявленими місцевими жителями, можна припустити, що територія пам'ятки була завдовжки 150 м і завширшки 50—70 м.

Разом під час розкопок виявлено 15 поховань-трупокладень. Нижче дається їх характеристика.

Поховання 1 зруйноване пізньою ямою, контури якої добре помітні в зрізі ґрунту. Окремі черепки гончарного сірого посуду почали траплятися на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. На глибині 1,1 м зафіксовано розрізнені й перемішані кістки, що, як свідчить речовий матеріал, належали дорослій жінці.

Серед знахідок були бронзова трубка-пронизка, корпус великої фібули з півдв'язним приймачем (рис. 3, 13), шматок бронзової бляшки (рис. 3, 18), біконічне глиняне прясло і уламки великого сірого гончарного глека з ручкою (рис. 4, 4).

Поховання 2 виявлене на глибині 1,3 м. Могильна яма простежена на рівні кістяка дитини, орієнтованого головою на захід. Збереглося поховання погано: є лише кістки ніг, частина таза, ребра. Біля голови стояв сірий глечик з підлощеною поверхнею, на якій нанесені вертикальні лінії (рис. 4, 2); висота глечика дорівнює 12,5 см; діаметр шийки — 8 см. Знайдені також залишки скляного кубка, що розпався на дрібні уламки, 36 різнокольорових скляних намистин (рис. 5, 9), дві бронзові фібули з підв'язним приймачем (рис. 3, 3, 4), пряжка з овальним в перерізі кінцем і прямокутною бляшаною накладкою, між пластинами якої залишилася частина паска (рис. 3, 8).

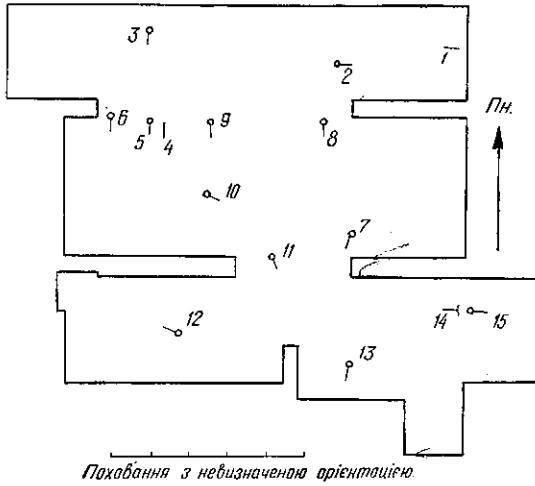

Рис. 2. Загальний план розкопок черняхівського могильника в с. Заячівці.

Поблизу погано збереженого черепа лежав кістяний гребінець з напівовальною ручкою (табл. 5, 1), виготовлений з трьох пластин. Біля лівого плеча знайдені дві невеликі арбалетні фібули з підв'язним приймачем (рис. 3, 1, 2). Поблизу черепа зібрано 11 скляних намистин: п'ять жовтих, чотири чорних, одна червона і велика овальна намистина з двома червоними смужками на чорному фоні (рис. 5, 7). На дитині був пасок, від якого збереглась бронзова дротяна пряжка. На ньому, можливо, висіла шкіряна сумочка, де лежали бронзова голка і невеликий черенковий ніжик з того самого металу (рис. 3, 14, 15).

Поховання супроводжували сім посудин, у тому числі одна ліпна. Зважаючи на їх мініатюрний розмір, можна припустити, що всі вони виготовлені спеціально для поховального ритуалу. Посудини стояли за спиною і в ногах дитини. Це — дві гончарні миски і одна конічна з лощеною поверхнею, заввишки 7 см і діаметром 20 см. Вінця миски заокруглені (рис. 6, 1); друга біконічна, жовтого кольору, поверхня вкрита сірим ангобом, висота її дорівнює 6 см, діаметр — 11,5 см (рис. 6, 2). Тривуха біконічна ваза має широкі (2 см) вінця і лощену поверхню, висоту — 7,5 см, діаметр — 12 см (рис. 7, 3); з двох горщиків один (рис. 8, 1) виготовлений з глини, в якій є значний вміст кремнистого піску, висота його становить 10,7 см, діаметр шийки — 8 см, товщина стінок біля дна — 1 см; другий — з такої самої глини, але стінки його значно тонші (рис. 8, 4), висота його дорівнює 7,8 см, діаметр шийки — 6,8 см. Є також сіроглиняний з вертикально лощеною поверхнею глечик (рис. 4, 3) заввишки 12,5 см, діаметр шийки разом з стінками становить 3,5 см; невеликий глиняний ліпний келих (рис. 7, 5) світло-коричневого кольору з шийкою діаметром 5,2 см, висотою 5,5 см. Біля вінець келих орнаментований пояском, а на стінках овальними, злегка вдавленими кружками, що нагадують візерунок на відомих черняхівських привізних скляних посудинах.

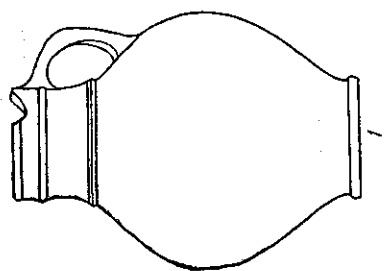
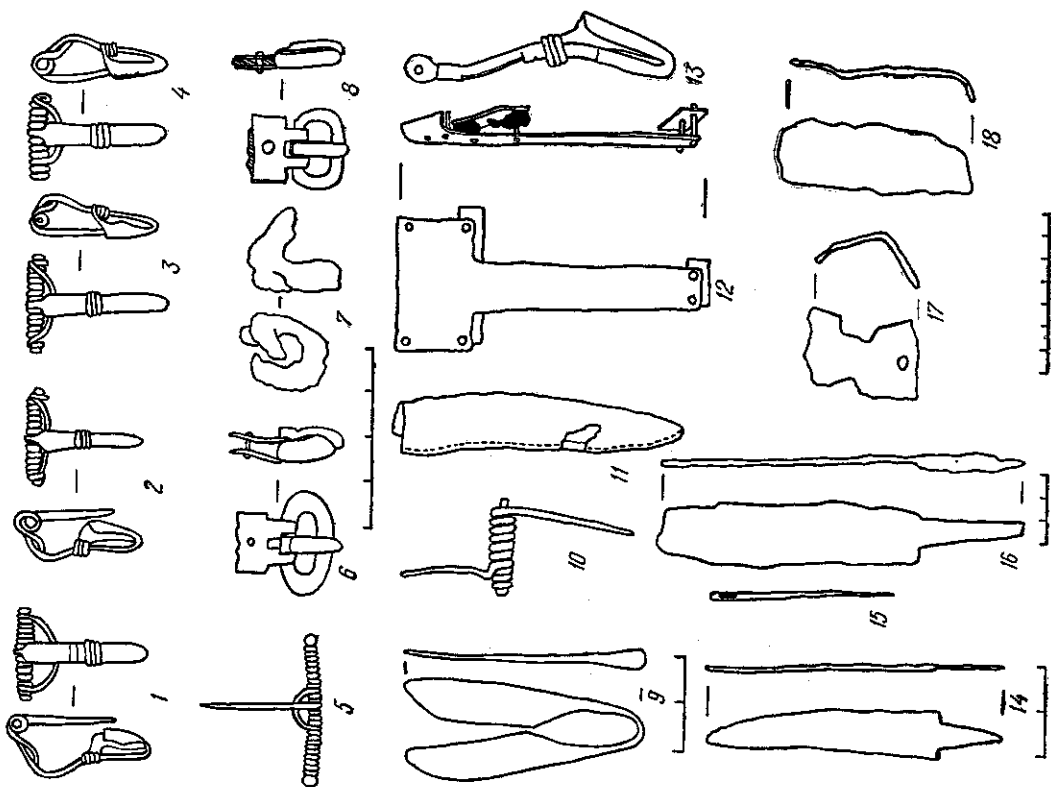

Рис. 4. Заячівка. Глечики:

1 — з поховання 9; 2 — з поховання 2; 3 — з поховання 3; 4 — з поховання 1.

Рис. 3. Заячівка. Фібули і металеві предмети:

13, 18 — з поховання 1; 3, 4, 8 — з поховання 2; 1, 2, 14, 15 — з поховання 3; 5, 16 — з поховання 7, 6, 7, 9, 11, 12, 17 — з поховання 9; 10 — з поховання 3.

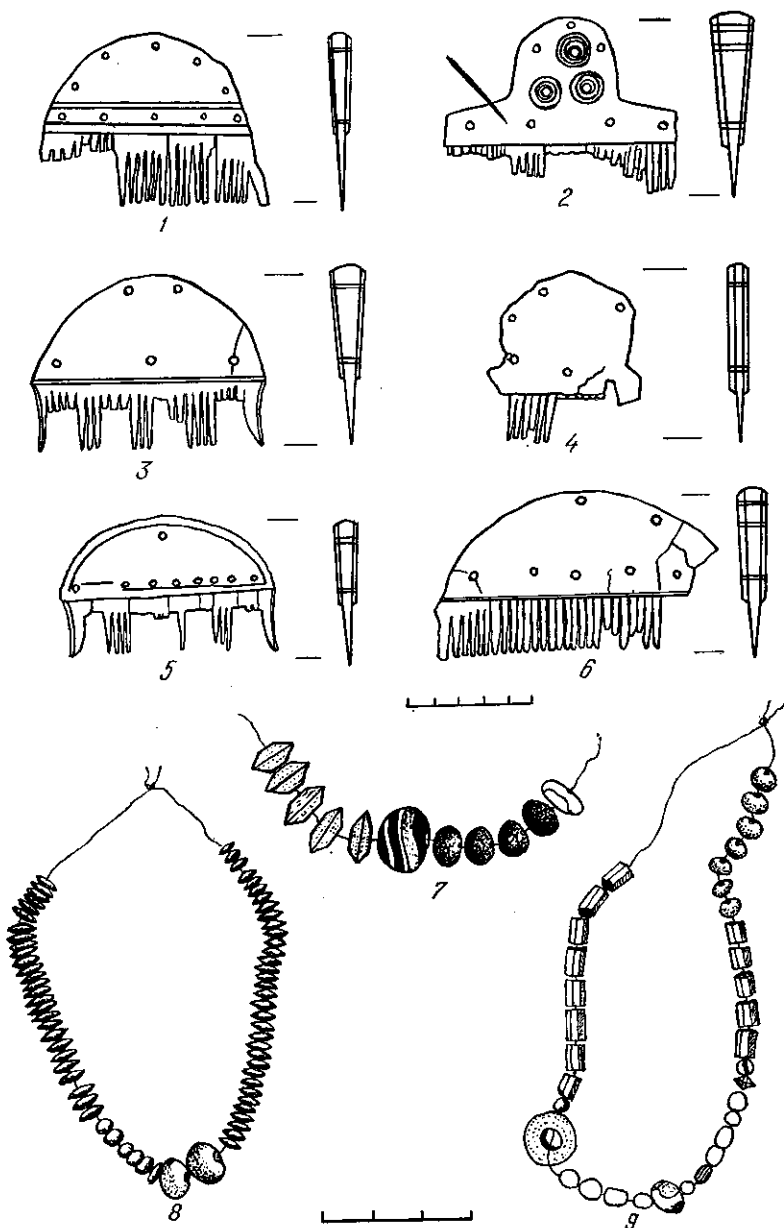

Рис. 5. Заячівка. Кістяні гребінці, намисто.

1, 9 — з поховання 2; 2, 7 — з поховання 3; 3 — з поховання 4; 4 — з поховання 6; 5 — з поховання 8; 6 — з поховання 9; 8 — з поховання 14.

Поховання 4 майже не збереглося, на його місці знайдено лише кілька ребер і фаланг ступнів ніг дитини. Глибина — 0,7 м, орієнтація не встановлена. В складі інвентаря: дві гончарні миски, що стояли майже поруч, перша — конічної форми, з сильно відігнутими вінцями (рис. 6, 4), висота її — 8 см, діаметр — 21 см; друга — біконічна, виготовлена з сірої глини, але поверхня її має темно-сіре вертикальне лошіння, висота — 7 см, діаметр — 11,5 см (рис. 6, 3). Ще одна темно-сірого кольору посудинка стояла всередині великої миски. За формою вона нагадує бі-

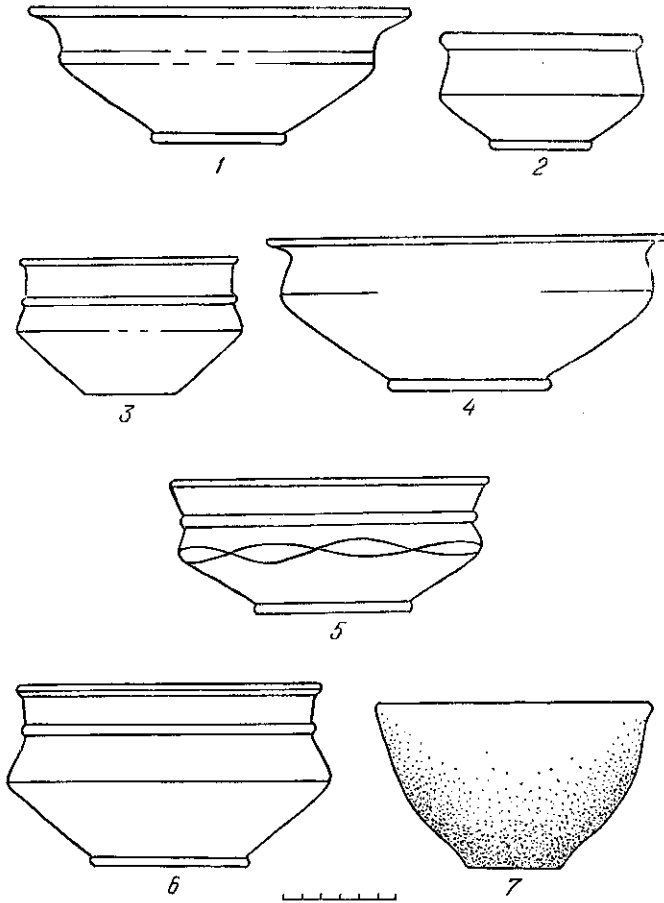

Рис. 6. Заячівка. Миски:

1, 2 — з поховання 3; 3, 4 — з поховання 4; 5, 7 — з поховання 7; 6 — з поховання 9.

конічні миски, але розмір її надто малий — висота 4,7 см, діаметр — 7,3 см. Скоріше це був кухоль.

Досить цікавий ліпний, коричневого кольору горщик із загнутими всередину, злегка підлощеними вінцями (рис. 8, 2). Близьче до дна тубулб його ошершавлений, товщина стінок — 1 см. Така кераміка відома і на Косанівському могильнику⁴.

З інших знахідок слід відзначити кістяний гребінь з трьох пластин, скріплений бронзовими цвяхками (рис. 5, 3). Зверху поховання, у засипці ями, навіть у місці, помічені куски вугілля дуба і верби. Створюється враження, що поховальні ями перекривали дерев'яні цурки, які

⁴ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 121, табл. VI, 8, 11.

після ритуалу були спалені і через деякий час засипані землею, бо кальцинованих кісток не виявлено.

Оскільки подібне поховання відоме на Қосанівському могильнику (№ 16)⁵, можна вважати, що наявність вугілля тут не випадкова. Очевидно, це імітація трупоспалення на місці.

Поховання 5. На глибині 0,9 м відкрито кістяк, орієнтований головою на північ. Ліва рука напівзігнута, кисть її лежала на тазі. Права

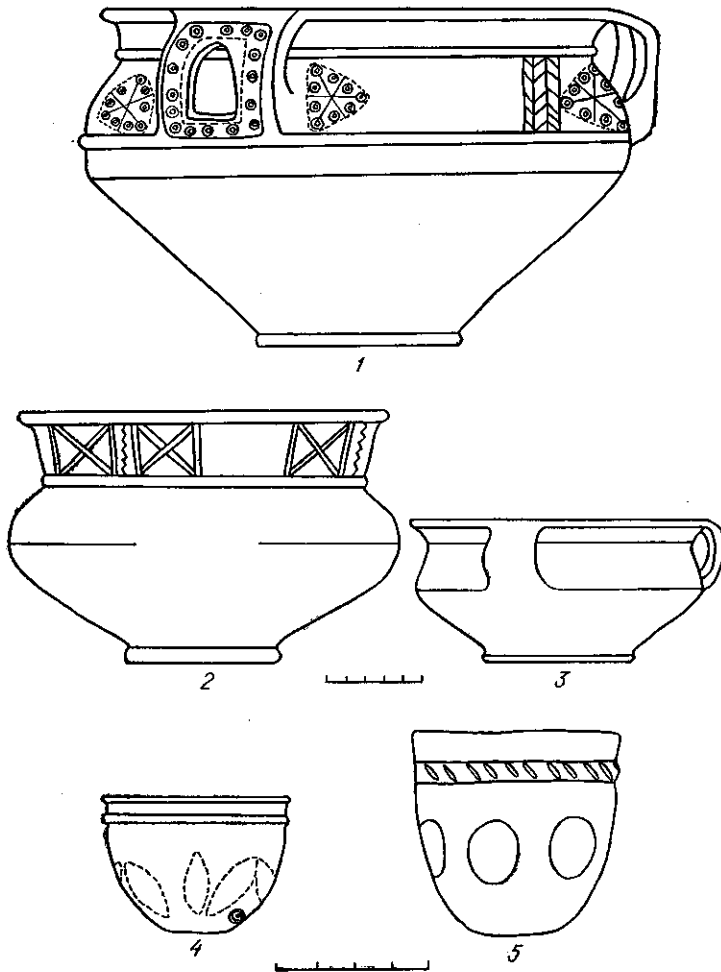

Рис. 7. Заячівка. Вази і ліпні глиняні кубки.
1, 4 — з поховання 9; 2 — з поховання 6; 3, 5 — з поховання 3.

рука також напівзігнута, але покладена на грудну клітку. Голова повернута вліво, кістки черепа збереглися погано. У засипці поховальної ями знайдений уламок гончарної вази з широкими вінцями і кусочки арбалетної фібули з підв'язним приймачем (рис. 3, 10). П'яте і четверте поховання розташовані одне від одного настільки близько, що контури ям з одного боку взаємно пересікалися. Вказана вище стратиграфія речей, можливо, викликана тим, що четверте поховання було зруйноване п'ятим.

Поховання 6. Розташоване на одній лінії з попередніми і на віддалі 1,5 м від п'ятого. Глибина його дорівнює 1 м. Орієнтація кістяка північна,

⁵ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 88.

кисть правої руки була під правою ногою, ліва стиснута в кулак. Поховальна яма не простежена. Поховання належить жінці. Склад інвентаря такий: два черешкові залізні ножі, сильно пошкоджені корозією, трипластинчастий з овальною ручкою гребінець, пластинки якого скріплені залізними цвяхами (рис. 5, 4); ваза з відігнутими назовні вінцями і округлими боками, орнаментована по шийці парними метопами. Останні складаються з прямокутників, утворених паралельними і перекресними лініями (рис. 7, 2). Висота вази становить 12,5 см, діаметр —

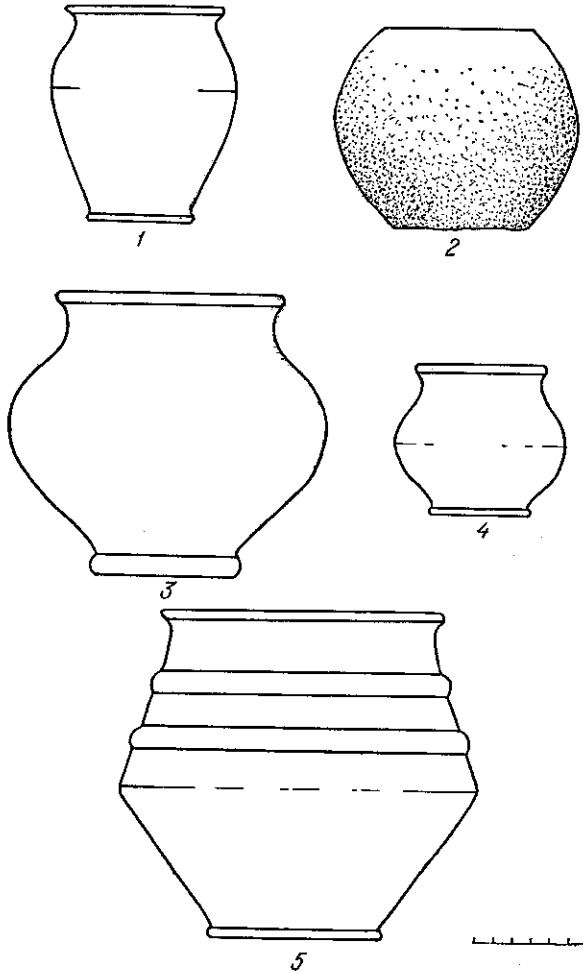

Рис. 8. Заячівка. Горщики:

1, 4 — з поховання 3; 2 — з поховання 4; 3, 5 — з поховання 6.

19 см, вся її поверхня старанно лощена. Решта посуду — горщик сірого кольору заввишки 15 см, з відігнутими назовні вінцями діаметром 12 см, сильно опуклими боками, порівняно товстим підном (рис. 8, 3); біко-нічна з двома паралельними поясками у верхній частині тулуба лощена ваза (рис. 8, 5) заввишки 17 см, діаметр вінця — 15 см. Посудини цього типу рідко трапляються на черняхівських поселеннях Південного Побужжя.

Поховання 7 виявлене за 6 м на південний захід від попереднього. Воно зруйноване пізньою ямою, череп зсунуто. Кістки частково пошкоджені, траплялися з глибини 0,9 м до 1,1 м. Частина кістяка збереглася на місці, що дало можливість встановити його північну орієнтацію з

невеликим відхиленням на північний схід. Супровідний інвентар: великий залізний ніж (рис. 3, 16), в якому корозія скріпила незначні залишки масивної дерев'яної ручки; нижня частина (пружина і голка) срібної фібули, спинка не збереглася (рис. 3, 5); керамічні вироби. Серед останніх — біконічна миска, заввишки 6,4 см, діаметром 16,3 см, з фігурно обробленим ребром, виготовлена з добре відмуленої глини, поверхня вкрита темним ангобом (рис. 6, 5); схожа на миску конічна ліпна посудина з добре відмуленої коричневої глини, поверхня плямиста від повторного нагрівання, висота дорівнює 8 см, діаметр — 16,3 см, товщина стінок біля дна — 1 см (рис. 6, 7); великий червонуватого кольору глек з ручкою і широкою шийкою, який розпався на дрібні уламки.

Поховання 8 було розташоване на 3 м на північний захід від сьомого і на віддалі 1 м від другого. Воно пошкоджене пізнішою ямою. Глибина — 1,5 м, орієнтація західна. Поховання належить жінці середнього віку, поблизу черепа знайдений гребінь з трьох кістяних пластинок, з'єднаних мідними чи бронзовими скріпами. Овальна ручка гребеня з обох боків на відстані 1 мм від краю орнаментована врізною лінією (рис. 5, 5).

Поховання 9 — одне з найбагатших і добре збережених — належить молодій жінці. Довжина становить 1,85 м, орієнтація північна, кістяк лежав на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, голова повернута ліворуч. Глибина дорівнює 1,45 м, що на 0,35 м нижче рівня дитячого поховання 10, розташованого за 1,5 м південніше. Могильна яма простежувалася погано і не на всій площі, лише в ногах засипка її складалася з гумусованого ґрунту, який досить чітко відрізнявся від навколишнього суглинку. Інвентар різноманітний. З металевих речей є бронзова чи мідна оббивка дерев'яної скриньки, знайдена ліворуч черепа (рис. 3, 12), овальна бронзова і погано збережена залізна пряжки (рис. 3, 6, 7). Біля пояса був невеликий шкіряний чохол, який зберігся завдяки окислам хрому і зшитий досить густим швом. Тут зберігалися невеликі бронзові ножиці і мініатюрний ніжик, які, безсумнівно, були речами туалету. В цьому самому чохла знайдена бронзова голка завдовжки 5,7 см. Трипластинчастий гребінець лежав ліворуч, нижче колін. Можливо, що він був закріплений у довгій косі.

Серед керамічних виробів привертає увагу велика тривуха орнаментована ваза (рис. 7, 1) з широкими плоскими вінцями. Вона виготовлена на гончарному крузі з світло-сірої добре відмуленої глини; на роздвоєних ручках-вухах наявний орнамент у вигляді кружечків, на шийці — кружечками відтиснутий трикутник, краї якого окреслені пунктирними лініями. Кути й сторони останнього з'єднані перехресними лініями. Висота дорівнює 17,8 см, діаметр шийки з вінцями — 27,5 см. Вся поверхня лощена. Праворуч від голови стояла велика гончарна відкрита миска конічної форми діаметром 0,5 м, а в ній — менша біконічна, з вінцями, загнутими всередину, діаметром 16,5 см, заввишки 10 см (рис. 6, 6). Ця миска прикривала курячі яйця, покладені в більшу миску, про що свідчать залишки роздавленої шкаралупи.

Нижче, з правого боку стояв сірий гончарний горщик (рис. 9, 1), пошкоджений знизу; він був наповнений зерном (пшеницею?), яке під час випалу посудини в горні вигоріло, але відбитки його добре збереглися. Вздовж правого боку розміщувалися невелика сірого кольору мисочка і біконічний чорний кубок, орнаментований пунктирним візерунком (рис. 7, 4). Поміж потрійними листками — розеткою втиснуті концентричні кружечки. Ще один горщик з червоної глини розпався на дрібні уламки і його не вдалося реставрувати. В ногах лежав гончарний світло-сірий глечик заввишки 19,3 см (рис. 4, 1). Трапилися ще два гончарних горщики. Перший з шорсткою поверхнею (рис. 9, 2), виготовлений з сірої глини, в якій було багато крем'янистого піску. Форма асиметрична,

груба, висота горщика становить 11,3 см, діаметр вінець — 11,8 см. Другий горщик за розміром більший, заввишки 18 см, діаметр вінець дорівнює 15 см. Глина світло-коричнева, без сторонніх домішок, поверхня лощена.

Вище голови небіжчиці була покладена ритуальна їжа — невелике порося, кістяк якого простежений в анатомічній послідовності майже повністю.

Поховання 10. На глибині 1,1 м виявлено кістяк дитини віком 7—10 років, орієнтований головою на захід; череп роздавлений землею, кістки збереглися погано. Поховальний інвентар відсутній. Порівняно з дев'ятим похованням дно могильної ями вище на 0,35 м.

Поховання 11 належить дорослій людині. Глибина — 1,1 м, орієнтація північно-західна. Тіло лежало на спині, руки витягнуті. Череп зберігся погано, але стан кістяка задовільний, хоч немає фалангів пальців обох рук. Довжина скелета — 1,54 м. Поховання безінвентарне.

Поховання 12 розташоване за 3 м від попереднього на глибині 0,75 м. Кістяк орієнтований головою на південний схід, череп і таз масивніші, ніж в інших похованнях. Поза небіжчика — на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками. Інвентаря немає.

Поховання 13. Глибина — 0,9 м. Погано збережений дитячий кістяк був орієнтований головою на північ; супровідних речей не виявлено; у засипці могильної ями знайдено кілька грудочок залізної руди.

Поховання 14 повністю зруйноване, судячи з кісток — дитяче. На глибині 0,8 м трапилися такі знахідки: біля черепа зібрана низка намиста — 57 синіх, біконічних намистин, дві овальні чорного кольору, одна подвійна і одна потрійна також чорного кольору (рис. 5, 8).

Поховання 15. Виявлений на глибині 0,9 м кістяк лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. Довжина його дорівнює 1,55 м, орієнтація західна, череп звернутий ліворуч, ступні ніг зберегли вертикальне положення. Поховання належало людині середнього віку. Розташоване воно на віддалі 0,3 м від попереднього. Можливо, що це й спричинилося до зруйнування ранішого поховання 14. Могильна яма простежена лише у нижній частині, контури її виділялися на суглинку більш темним, насипним гумусованим ґрунтом. Інвентар відсутній.

З 15 досліджених у Заячівці поховань три орієнтовані на захід, шість — на північ, одне — на північний захід, ще одне — на південний схід. Орієнтація трьох трупопокладень не визначена, оскільки кістяки погано збереглися.

Два поховання із західною орієнтацією безінвентарні, але третє дитяче (2) виявилось багатим (гличик, намисто, скляний кубок, дві фібули, пасок з бронзовою пряжкою і гребінець). Чотири з північною орієнтаці-

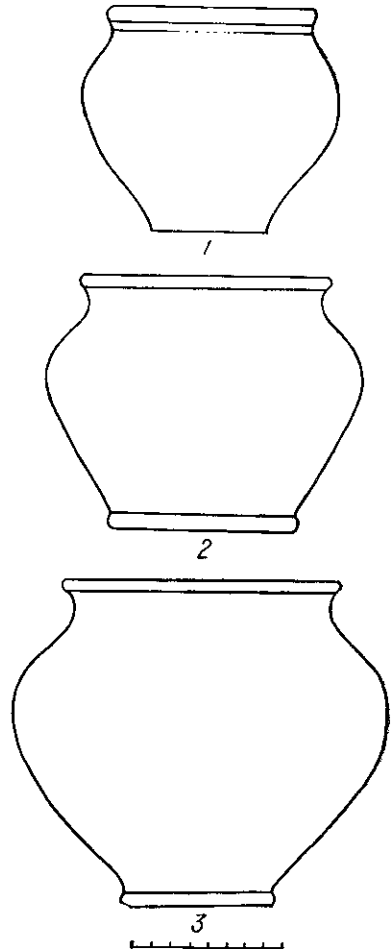

Рис. 9. Заячівка. Горщики (1—3) з поховання 9.

єю мають багатий інвентар, одне — бідний і одне без інвентаря. Останнє стосується також поховань з північно-західною і південно-східною орієнтацією. До речі, південно-східна є винятком у черняхівській культурі.

Приблизно таке саме явище спостерігається і на Косанівському могильнику. Отже, з інвентарем і без нього на Південному Бузі та Лівобережжі Дністра бувають поховання, орієнтовані як на захід, так і на північ. У цьому, найімовірніше, слід вбачати не тільки релігійну належність, а й етнічно-соціальне становище покійника.

Більшість поховань (8) була виявлена на глибині 1—1,5 м від рівня сучасної поверхні, меншість (7) — 0,7—0,9 м.

Слід відзначити, що на всій розкопаній площі могильника з глибини 0,35 м від сучасної поверхні простежується незначний шар битого гончарного і ліпного посуду, серед якого зрідка траплялися кістки тварин, кусочки залізної руди й уламки дрібних залізних предметів. Подібні спостереження зроблені Н. М. Кравченко на Косанівському могильнику⁶. Е. О. Симонович вважає, що це сліди поминального обряду — тризни⁷. Звичайно, рідко розсіяні на площі могильника залишки кераміки і кісток тварин могли з'явитися саме таким шляхом, але потрібно мати на увазі, що інколи знахідки в шарі ґрунту над похованнями відсутні. Подібне, наприклад, мало місце під час розкопок черняхівського могильника у Вилах Ярузьких на Дністрі.

Кілька слів про датування Заячівського могильника. Знайдені тут чотири бронзових і одна срібна фібули, а також дві, передані в музей ще до розкопок, належать до одного типу — з підв'язаним приймачем. За класифікацією А. К. Амброза, вони визначені як двочленні прогнуті підв'язні фібули⁸. Заячівські екземпляри, крім знайдених до розкопок та фібул з першого поховання, невеликого розміру. Вісі пружин залізні, спинка позбавлена орнаменту. Фібула з першого поховання на спинці має проковані бічні грані. Срібна фібула аналогічна екземплярові з Косанівського могильника (поховання 32), що, як і фібули, датується III—IV ст. н. е.⁹

За характером інвентаря і поховальним ритуалом Заячівський могильник нічим не відрізняється від Косанівського, а тому обидві пам'ятки можна вважати одночасними. Не суперечать датуванню Заячівського могильника III—IV ст. н. е. і такі речі, як трипластинчасті кістяні гребінці. Аналогії їм добре відомі в багатьох пам'ятках черняхівської культури. Ці гребінці, на думку Г. Ф. Нікітіної, побутують у розвинуту пору культури полів поховань черняхівського типу, і хронологічний їх діапазон обмежений другою половиною III—IV ст. н. е.¹⁰

П. И. ХАВЛЮК

Заячевский могильник на Винничине

Резюме

В 1967 г. во время хозяйственных работ в с. Заячевке Шаргородского района Винницкой области случайно был обнаружен Черняховский могильник. Раскопками вскрыта площадь 132 м², на которой оказалось 15 погребений — труположенных разной ориентации.

На основании инвентаря, сохранившегося в погребениях, могильник датируется III—IV вв. н. э. Характеристика инвентаря и погребального ритуала позволяет сделать вывод, что исследуемый памятник ничем не отличается от Косановского могильника на Южном Буге и является одновременным с ним.

⁶ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 102—103.

⁷ Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху.— СА, № 1. М., 1963, стор. 56.

⁸ А. К. Амброз. Фибулы юга европейской части СССР.— САИ. М., 1966, стор. 60—61, табл. II, 6, 20.

⁹ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 94, табл. IX, 9; стор. 114.

¹⁰ Г. Ф. Никитина. Гребни черняховской культуры.— СА, № 1. М., 1969, стор. 147—159.